

פרשת מסעי

האפוטרופוס ולקוחותיו

דין מעניין למדה הגמרא מפרשתנו, בה מתוארת חלוקת הארץ לבני ישראל. חלוקה זו נעשתה לא בין נחלי הארץ עצמם אלא באמצעות נציגיהם, נשיאי השבטים. אירוע זה מלמד אותנו על האפשרות למנות אדם אשר ייצג אדם אחר ויבצע פעולות ממוניות בשמו:

אמר רבא בר רב הונא אמר רב גידל אמר רב: מנין ליתומים שבאו לחלוק בנכסי אביהם שביית דין מעמידין להם אפוטרופוס לחוב ולזכות? ... תלמוד לומר ונשיא אחד נשיא אחד ממטה תקחו. (קדושין מב.)

מהו אפוטרופוס? המלה היא כמובן יוונית. על פי בעל הערוך (ערך אפוטרופוס) משמעות המלה היא מינוי והשגחה, כפי שמתרגם הירושלמי "יעשה פרעה ויפקד פקידים על הארץ" - "אפוטרופוסין על ארעא". לדבריו, המלה נגזרת מ"פאטר" (אב, בשפות אירופיות) ולכך הוא מביא דוגמה מיוונית "אבי ילדים - פטירא פידיאהו"¹

כפי שאנו רואים כאן, האפוטרופוס ממלא תפקיד מיוחד: הוא משמש כנציג אשר בסמכותו לפעול בממונו של אחר, גם כאשר אין במעשיו משום זכות מובהקת. כך הנשיאים יכלו לחלק את הארץ לנוחליה, אשר כללו גם קטנים, ואף על פי ש"איכא דניחא ליה בהר ולא ניחא ליה בבקעה, ואיכא דניחא ליה בבקעה ולא ניחא ליה בהר". הסיבה לסמכות הרחבה המוענקת לאפוטרופוס היא ככל הנראה חוסר ברירה: מכיוון שאי אפשר לעצור את העולם ולחכות, לדוגמה, עד שהקטנים יגדלו, יש צורך לטפל בנכסיהם על ידי נציג שיתייחס אליהם כדרך שאדם פועל בנכסיו הוא. אי לכך, האפוטרופוס

מוציא ומכניס ובונה וסותר ושובר ונוטע וזורע ועושה כפי מה שיראה שזה טוב ליתומים. ומאכילן ומשקן ונותן להן כל ההוצאה כפי הממון וכפי הראוי להן, ולא ירוויחו להן יותר מדי ולא יצמצם עליהם יותר מדי. (רמב"ם נחלות פי"א ה"ד)

מדובר בסיטואציה שאין מנוס ממנה, אבל יש בה בעייתיות. אם אנו נותנים לראובן לפעול כרצונו בנכסי שמעון, יש סיכוי לא קטן שקצת כסף, ואולי הרבה, ידבק לידי תוך כדי פעולותיו הברוכות. למנוע את הבעיה הזו לחלוטין אי אפשר, אבל מה עושים כאשר האפוטרופוס מגזים במעילותיו? הגמרא דנה על כך בקשר עם התנהגותו הנלוזה למדי של עמרם הצבע:

עמרם צבעא אפוטרופא דיתמי הוה. אתו קרובים לקמיה דרב נחמן. אמרי ליה: קא לביש ומכסי מיתמי (הוא קונה לעצמו בגדים על חשבון היתומים)! אמר להו: כי היכי דלישתמען מיליה (הוא זקוק לבגדים אלו כדי ליצג אותם כראוי). קאכיל ושתי מדידהו ולא אמוד (הבנאדם אוכל במסעדות יוקרה שלא מתאימות לתקציב שלו, מן הסתם על חשבון הירושה) - אימור מציאה אשכח. והא קא מפסיד? (הוא גורם נזקים): אמר להו אייתו לי סהדי דמפסיד ואיסלקיניה. דאמר רב הונא חברין משמיה דרב: אפוטרופוס דמפסיד מסלקינן ליה. דאיתמר: אפוטרופא דמפסיד, רב הונא אמר רב: מסלקינן ליה, דבי רבי שילא אמרי: לא מסלקינן ליה, והלכתא מסלקינן ליה. (גיטין נב.)

בגמרא הזו נידונות שתי סיטואציות. האחת - מצב בו האפוטרופוס מתחיל להתנהג באופן חשוד ולבזבז

¹"פידיאה" במקרה זה הוא מאותו שורש של "פידיאטריקס" - רופא ילדים. מעניין שהברטנורא (ביכורים פ"א משנה ה') הבין ש"אבי ילדים" היא משמעות המלה אפוטרופוס "בלשון רומי קוראים לאב פאטיר ולקטנים פוס", אבל פירושו לא מסתדר עם השימוש במלה במשפט כמו "אין אפוטרופוס לעריות".

כספים שלא לפי מצבו הכלכלי, מה שמעלה את החשש שהוא מספח לכיסו משהו מנכסי היתומים. במקרה כזה אין מעבירים אותו מתפקידו, כי התקפת בזבז פתאומית אינה הוכחה לגניבה, "אימור מציאה מצא". מקרה חמור יותר הוא מקרה בו ניתן להוכיח כי האפוטרופוס "מפסיד" את נכסי היתומים, כלומר גורם להם נזקים במזיד או מתוך רשלנות מוכחת, ואז פוסקת הגמרא להלכתא כי "מסלקין ליה".

הרמב"ם (נחלות פ"י ה"ז) מציג עמדה יותר תקיפה כלפי האפוטרופוס. ראשית, הוא מבין כי סוגית הגמרא עוסקת באפוטרופוס שמינהו אבי היתומים, אבל אם בית דין מינו את האפוטרופוס הם רשאים להעבירו גם על בסיס חשד. שנית, הוא סבור שאם האפוטרופוס שינה את עורו והפך לאדם שיש לחשוד בו באופן כללי, מעבירים אותו אף אם מינהו האב לפני מותו.

בית דין שהעמידו אפוטרופוס, ושמעו עליו שהוא אוכל ושותה ומוציא הוצאות יתר מדבר שהיה אמוד בו, יש להן לחוש לו שמא מנכסי יתומים הוא אוכל, ומסלקין אותו ומעמידין אחר. אבל אם מנהו אבי יתומים אין מסלקין אותו שמא מציאה מצא. אבל אם באו עדים שהוא מפסיד נכסי יתומים מסלקין אותו ... והוא הדין לאפוטרופוס שמנהו אבי יתומים והיתה שמועתו טובה והיה ישר ורודף מצות וחרז להיות זולל וסוכא והולך בדרכי החשד ... בית דין חייבים לסלק אותו ולהשביעו ולמנות להן אפוטרופוס כשר. וכל הדברים האלו כפי מה שיראה לדיין שכל בית דין ובית דין הוא אביהן של יתומים.

לא כל הפוסקים מסכימים לדברי הרמב"ם ולחילוק שהוא עושה בין מינהו האב לבין מינהו בית דין, אבל ישנה הסכמה כללית על כך שמעבר לאיזו שהיא רמה של רשלנות או פשיעה ניתן להעביר את האפוטרופוס מתפקידו.

שאלות כאלו, של אפוטרופסים ופעולותיהם בנכסי יתומים או בשאר נכסים שניתנו לפיקוחם, עלו במהלך כל הדורות ובדרך כלל הן נחשבות לשאלות טכניות ולא כל כך מעניינות, באשר הן נוגעות לפרטים ולא לעקרונות הלכתיים כלליים. אבל ישנם גם מקרים יוצאי דופן. על אחד מהם, עלילה רבת התפוכות שראשיתה במזרח הרחוק וסופה, אם אכן הגיע, בירושלים, נספר כאן.

האופיום שלא הגיע להמונים

התפשטות הקולוניאלית של מדינות מערב אירופה במהלך המאות ה-18 וה-19 הביאה אותן במגע עם האימפריה הסינית. קיסרי סין, אשר לימדו את בני עמם כי הם חיים בארץ הטובה בעולם וכי אין להם מה ללמוד משום עם אחר, הופתעו ואף התרגזו לגלות כי בכמה אספקטים טכנולוגיים דווקא יש להם הרבה מה ללמוד. כעסם התגבר כאשר נודע להם שבני המערב מכניסים לתוך סין אמונות והרגלי חיים חדשים, חלקם נודעים לשמצה.

המשבר הגיע ב-1839, כאשר נודע לקיסר שבביג'ין על פעילותם של שני סוחרים אנגלים, ויליאם ג'ארדין וג'יימס מתיסון. שני אלו הגיעו לנמל קנטון (היום גואנגג'ואו שבסין) ופיתחו שם עסקים מסועפים, שהבולט והרווחי שבהם היה ייבוא של אופיום מהודו ומכירתו לכל דכפין. הקיסר, שכבר היה מודע להשפעות השליליות של עישון האופיום, ואף אסר על סחר בחומר זה, שלח משלחת צבאית לקנטון, משלחת אשר החרימה באיומי נשק כמות אדירה של אופיום והשליכה אותו לים.

האדונים ג'ארדין ומתיסון לא היו מרוצים, כמובן. ג'ארדין נסע ללונדון, שם בא בדברים עם ראש הממשלה, לורד פלמרסטון, ושכנע אותו כי יש צורך דחוף בהפעלת כח למען שמירה על חופש הסחר והעיסוק מפני שלטונות סין המחוצפים. פלמרסטון נענה, והמלחמה הקצרה שפרצה בעקבות זאת, מלחמת האופיום הראשונה, הביאה להסכם כניעה למעשה של סין, בו הועברה הונג-קונג לרשות

בריטניה וסחר האופיום הותר בכל החומרה בחמשה נמלים אחרים.

השגשוג שהגיע כתוצאה מן הפעילות המסחרית הזו לא אחר לבוא, ומשך להונג-קונג גם לא מעט יהודים, ובכללם כמה משפחות הנודעות בעושרן עד היום, כמו כדורי וששון. אחד היהודים שהתעשרו מסחר האופיום היה עמנואל רפאל בליליוס, אשר נחשב כיתר יהודי המזרח הרחוק ל"בגדדי", למרות שאביו היה דווקא יליד ונציה. בליליוס היה גם איש ציבור, פעיל הן בעסקי הקהילה היהודית והן בענייני המושבה, וכמה שנים לפני מותו אף תרם 25000 לירות אנגליות, סכום גדול בימים ההם, להקמת בית ספר לנערות בהונג-קונג, בית ספר אשר קיים ופועל תחת שמו עד עצם היום הזה.

במותו (1905) השאיר אחריו בליליוס את אלמנתו, שמחה (סימה) לבית עזרא. אם היה זה הממון אותו ירשה מבעלה, או עסקים פרטיים של סימה בליליוס עצמה, אינני יודע, אבל במוותה היא, בשנת 1926, ציוותה הגברת בליליוס סכומים גדולים לצדקה, ולהבדיל מבעלה ייעדה אותם לארץ הקודש. היא תרמה סכום שהוערך אז בשבעים וחמש אלף לירות סטרלינג (במחירי היום, כמה מליוני פאונדס) לעזרת "נצרכים ועניים ותשושי כח בירושלים".

אין ספק כי מדובר במעשה נאה ביותר של תרומה למען הנזקקים, אך סימה בליליוס רצתה להשיג יותר מזה: להעמיד קרן קיימת שממנה יוכלו ליהנות עניי ירושלים ונצרכיה למשך זמן רב. לשם כך היא ציוותה את הממון "... לבית הכנסת היהודי הראשי בירושלים, בכדי שהרכוש יושקע על ידי חבר ההנהלה של בית הכנסת הנ"ל באותם בטחונות שימצאו אותם נכונים בתורת נאמנות ולהשתמש בהכנסה השנתית מהם..."

כאן שגתה האלמנה בליליוס שגיאה גסה. כסף, ובפרט כסף קל מהסוג הזה, מהווה פיתוי לכל מיני אנשים. האלמנה אכן טרחה וציינה שהיא תורמת "לבית הכנסת היהודי", אולי כדי למנוע מבני דתות אחרות להעמיד בתי כנסת נוצריים או בודהיסטיים ולתבוע חלק מן הסכום, אבל ההגדרה "בית הכנסת היהודי הראשי בירושלים" היא רחבה הרבה יותר מדי. לא מעט בתי כנסת בירושלים רואים עצמם ראשיים למדי, וכאשר הגיעה השמועה על הכסף הגדול לעיר הקודש התברר כי עומדת להתלקח מריבה גדולה על התואר הנכסף. בסופו של יום התגבשו המחנות הניצים לפי קווים עדתיים: הספרדים, ובראשם הרב הראשי הרב יעקב מאיר, טענו כי "בית הכנסת היהודי הראשי" הוא בית הכנסת רבן יוחנן בן זכאי שבעיר העתיקה, בו מכתירים באופן מסורתי את הראשון לציון, ואילו משלחת האשכנזים, בראשותו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, הסבירה לכל מי שהיה מוכן לשמוע שיש בית כנסת ראשי אחד בירושלים, בית הכנסת "בית יעקב" אשר בחורבת רבי יהודה החסיד².

שני המחנות שלחו בדחיפות אל המזרח הרחוק נציגים שבאו לתבוע את הירושה, והעיר הונג-קונג נבוכה. לבית המשפט המקומי לא היה שום מושג על ההבדלים הדקים והדקים פחות שבין עדות ובין מנהגים. אם באו הספרדים והסבירו בטוב טעם שהאלמנה בליליוס היתה מבני עדתם, ואין שום הגיון בכך שתצווה את הכסף לכאלו שאינם מתפללים באותו נוסח, העזו האשכנזים פניהם וטענו כי "סימה" הוא

²זאת למרות שהפופולריות של בית הכנסת "החורבה" הייתה שרויה אז בצניחה חופשית, עקב מעבר מאסיבי של יהודים מהעיר העתיקה לעיר החדשה. לא עברו מספר שנים והרב קוק נאלץ להוציא כרוזים אשר קראו לקהל הרחב להגיע אל החורבה כדי לשמור על גחלת המנין בשבתות, ואף סודרה תורנות בין המתפללים בעיר החדשה למטרה זו.

שם אשכנזי למהדרין³, שכן כך הוא מופיע בקבצי השמות המיועדים למסדרי גיטין. הם גם הביאו את ביקורו של הנציב העליון הרברט סמואל בבית הכנסת "החורבה", שם עלה לתורה ואף קרא את הפטרת נחמו, כראיה ניצחת למעמדו המרכזי. השופטים המקומיים האומללים שלחו, בצר להם, איגרת דחופה לממשלת המנדט כדי לברר מה באמת קורה אצל היהודים בירושלים, אך משם קיבלו תשובה מתחמקת שלא הצליחה לזרות אור חדש על השאלה כבדת המשקל.

בסופו של דבר, כמו בהרבה מקרים של התמקחות מן הסוג הזה, ההתדיינות הסתיימה בפשרה. נורמן בנטויטש, יהודי שהיה פקיד בכיר בממשלת המנדט, הציע הסכם שהתקבל על דעת הצדדים והביא למשיכת התביעה בהונג-קונג ולסיום ההתדיינות המשפטית. הוחלט כי הכסף ייסר לוועד העדה הספרדית בירושלים, בנשיאות הרב הראשי הראשון לציון, והם יהיו נאמני ההקדש המנהלים בפועל את העיזבון. נאמנות זו תהיה כפופה לוועדת ביקורת בת שנים עשר חברים - תשעה ספרדים, שלשה אשכנזים - אשר תהיה אחראית על חלוקת ההכנסה השנתית לנצרכים, וההכנסות יחולקו גם הן באופן הזה, 25% לאשכנזים והיתר לספרדים, כאשר כל צד יקבל את הכסף דרך חברי ועדת הביקורת שלו.

אמרו ועשו. הכסף בא לידי גוביינא, ובו נקנו או הוקמו בתים רבים בירושלים, ביניהם כמה בנינים במרכז של שכונת "זכרון משה" (בה יש גם רחוב על שמה של סימה בליליוס) ובתים ברחביה ובשכונות אחרות של העיר. ההכנסה השנתית מדמי השכירות, בניכוי הוצאות התחזוקה והניהול, הגיעה לוועדת הביקורת, וזו חילקה את הכסף לנצרכים לפי המפתח העדתי שנקבע מראש, ומאז כולם חיים באושר ועושר עד היום הזה.

נראה לכם?

לא ברור כמה כסף הספיקו עניי ירושלים לראות מן העיזבון, אבל המודל העסקי שהיה מונח ביסוד ההשקעה התערער עם פרוץ מלחמת העולם השנייה. ב-1940 הוציא הממשל הבריטי צו האוסר על פינוי שוכרים מדירותיהם עד לסוף המלחמה, ויצר בכך מצב של דיור "מוגן", בו השוכר מקבל סוג של חזקה על הדירה בה הוא גר. ההמצאה שהומצאה אז, ושרדה בארצנו בערך עד שנות השבעים, הייתה מושג שנקרא "דמי מפתח": שוכר שנכנס לדירה חדשה, או שהיה מחליף שוכר קיים, היה משלם לבעל הבית סכום גדול, שלישי או חצי משווי הדירה, ואילו דמי השכירות היו נמוכים יחסית. הכנסתו של בעל הבית הייתה מורכבת מעתה מתזרים קבוע ונמוך של דמי שכירות, ומסכומים גדולים שהגיעו בכל פעם בו התחלפו השוכרים בנכס. מה עשה ועד העדה הספרדית? פשוט מאד. את הגרושים שקיבל בתורת דמי שכירות על בנייני בליליוס העביר לצדקה, ואילו את התשלומים הכבדים בשעת החלפת השוכרים רשם כ"תרומה" לוועד העדה, ולא נודע כי באו אל קרבנה.

בשנת תשט"ו, 1955, באו מיים עד גועל נפש, וחברי ועדת הביקורת האשכנזים, הרב צבי פסח פרנק והרב א.מ. רבינוביץ' (החבר השלישי נפטר), תבעו את ועד העדה הספרדית לדין תורה. שתי טענות עיקריות היו להם. האחת היא שהקן, בגלל אותם תעלולים חשבונאיים, לא העבירה להם פרוטה במשך שמונה שנים, והשנייה הייתה כי ועד העדה הספרדית שיעבד את הכנסות ההקדש להלוואה בנקאית שנטל לצורך בניית "המתיבתא הגדולה בית הראשון לציון"⁴.

הדיינים אשר ישבו בדין התורה - הרכב שכלל שמות מכובדים מאד לעתיד, הרב יעקב עדס, הרב בצלאל ז'ולטי והרב יוסף שלום אלישיב - לא חסכו את שבטם מועד העדה הספרדית והגדירו אותם כמי ש"מעלו

³סימה המקורי של סימה היה שמחה לבית עזרא, ממשפחה בגדדית אורגינלית.

⁴מדובר ככל הנראה במבנה הנמצא ברחוב ז'בוטינסקי 31 בירושלים, שכיום נמצא בו בית הכנסת "ישא ברכה". לפי ידיעה שפורסמה בעתון "מעריב" בשנת 1968, נמצאה בבניין זה גם "המתיבתא ע"ש הרב עוזיאל ז"ל בשכונת טלביה, המשמשת ישיבה תיכונית למאות נערים מבני עדות המזרח".

בתפקידם בצורה החמורה ביותר, הם לקחו את כספי העניים והשתמשו בהם למטרה אחרת לא למטרות ההקדש". אמנם "לא הוכח שמעלו בתפקידם לטובת עצמם אלא ... לקחו את כספי ההקדש לטובת בנין המתיבתא אשר לדעתם זוהי מטרה קדושה וחשובה לטובת הציבור כולו" אבל בכל זאת דינם להיות מפוטרים מהנהלת העיזבון, הן בגלל בעיית החשד, על פי דברי הרמב"ם שהבאנו קודם, והן משום ששינו ממטרות העיזבון. בפועל, פיטרו הדיינים את ועד העדה הספרדית מתפקיד הנאמן וכן את מועצת העיזבון מתפקיד הניהול, והחליטו "לפנות אל הרב הראשי הראשון לציון שליט"א" שימנה הנהלה חדשה להקדש. פתח צר הותירו הדיינים להחזרת המצב הקודם: "אם תיבחר הנהלה חדשה בוועד העדה הספרדית, ותוגש בקשה לפנינו למנות שוב את ועד העדה הספרדית לנאמן... נדון בדבר".

נאמני העיזבון מוועד העדה לא ויתרו בקלות. הם נקטו שורה של מהלכים על מנת למנוע את הפקעת הכסף מידם, כולל הסתלקות מן הדיון בבית הדין הרבני, פניה לבג"צ, וערעור לבית הדין הרבני הגדול בטענות שונות ומשונות⁵. אחת מטענותיהם, לפיה הראשון לציון הרב עוזיאל (שנפטר לפני שהתפוצצה הפרשה) היה שותף לדיונים ואישר את מהלכיהם הכספיים, העלתה את חמתו של בית הדין הרבני הגדול:

...כל הבאת ראיה מגדולים וצדיקים על כשרותו של מעשה מסוים, יש לה מקום רק במקרה שהמעשה עומד בספק כשר או לא, אבל במעשה שהוא פסול בתכלית, בוודאות בלי כל ספק כלל, מה שיש להביא ראיות לכשרותו? ... המעילה שבמעשים הנזכרים, העול הגדול בגזילת העניים הוא כה גלוי ומשווע שאין מקום לשאול על "הכשרים" להכשירם... חמס כזה אין בכוחו של גדול, ושל כל גדולי עולם יחד, להכשיר.

משהפסידו בכל המהלכים הללו עבר הכדור לידי הראשון לציון דאז, הרב יצחק נסים, אשר מצדו מינה נאמנים חדשים. בזאת לא תמו הצרות: גם הנאמנים החדשים תפקדו באופן מחפיר, ובשלב השנים הבאות חולקו לעניים בסך הכל 490 לירות, כשני אחוזים מכלל ההכנסות. וועד העדה הספרדית המשיך בניסיונות להציב את אנשי שלומו בעמדות הניהול של הקרן, ומכל העניין נוצר סכסוך גדול בין אנשי הוועד ובין הרב נסים אשר ניסה לבלום כל ניסיון כזה.

שעתם של אנשי הוועד באה לאחר שבע עשרה שנות המתנה, כאשר בבחירות לרב הראשי התמודד הרב עובדיה יוסף מול הרב נסים. לדברי העתונאי שלמה צזנה, במהלך מערכת הבחירות לרבנות בשנת תשל"ג,

לצד החברים והרבנים (תומכי הרב עובדיה), עמדו אנשי הוועד הספרדי, שהיו מעיין קבוצת חיילים לרב עובדיה יוסף, שלגבי כוחם והשפעתם חלוקות הדעות, אך נראה שהכריעו את הכף... (אנשי הוועד) היו עסקנים ופעילי ציבור ספרדים ותיקים, חלקם מקורבים למפלגת השלטון החילונית, מפא"י... הרב נסים הפקיע מאנשי הוועד גם את השליטה בקרן בליליוס, שם היה מדובר בשליטה במיליוני דולרים... הרב עובדיה יוסף האמין לגרסתם של אנשי הוועד על פני החלטתו של הרב נסים והיה ברור להם, כי כאשר יודח נסים והרב עובדיה יוסף ייבחר, השליטה בכספי הקרן תחזור אליהם... ההתנגדות לרב נסים מצד הוועד הספרדי הייתה חזקה ועל גליה גלש הרב עובדיה יוסף.

⁵אחת הטענות, מעניין לציון, הייתה כי בהרכב בית הדין הראשון, "אחד הדיינים הוא בעל בת אחות אשתו של התובע", מושאי הטיעון הגניאולוגי המורכב הזה היו הדיין הרב יוסף שלום אלישיב והעותר הרב פרנק: הצדיק הירושלמי הנודע, רבי אריה לוי, שהוא והרב פרנק היו נשואים לשתי אחיות, היה גם אביה של שיינה חיה, אשתו של הרב אלישיב. בית הדין בערעור לא התרשם וקבע כי "לא הוכח שקיימת איזו אהבה מיוחדת בין התובע לבין הדיין..."

ראשי הארגונים של העדה התכנסו לפני הבחירות לרבנות הראשית. נאמרו בכנס, על הבמה, משפטים בסגנון: "הרב ניסים אינו רבם של הספרדים, הרב עובדיה יוסף הוא רבנו". בראש הכנס עמדו אליהו אלישר, שנשא אז בתואר נשיא הפדרציה העולמית של הקהילות הספרדיות. לצדו עמד דוד סיטון ששימש יו"ר הוועד הפועל של העדה הספרדית בארץ וראובן קשאני חבר ההנהלה הארצית של הוועד הספרדי... חברי הוועד החליטו באותו כינוס, פה אחד, כי יש להתגייס למען הרב עובדיה יוסף ויצאו לפעולות השטח...

ואכן, שנה וחצי לאחר בחירתו של הרב עובדיה לתפקיד הראשון לציון, בתשובה הנמצאת ב"ביע אומר" חלק ח (חושן משפט, תשובה ז), נמצא כי:

נדרשתי לאשר שאלוני ובקשוני נשיא ועד עדת הספרדים בירושלים, וחברי הוועד, לחוות דעתי בענין הקדש עזבון בליליוס (תיק 1176 - שנת תשט"ו)... לרוב הפצרת חברי הוועד הנ"ל, ולקרב השלום בין מחנות ישראל, אמרתי להשיב מפני הכבוד את אשר ראיתי לנכון אגב ריהטאי, וזה החלי בעזרת צורי וגואלי.

ראשית דוחה הרב עובדיה את הטענה לפיה יש במעשי הוועד עילה לפיטורין על פי דברי הרמב"ם שהובאו לעיל:

כי ועד העדה לא הואשמו ולא נחשדו מעולם שלקחו לעצמם מכספי ההקדש, למעול מעל בכספי ההקדש, אלא רק ששינו ממטרת ההקדש שהיא לחלק מפירות ההקדש לעניי ירושלים, ואילו הם השקיעו מהכספים של פירות העיזבון לבניין המתיבתא הגדולה שנועדה ללמד תורה לנערי ישראל, דהוה ליה שינוי לצורך מצוה אחרת, שהיא מצות תלמוד תורה.

מה נשאר, אם כן? לדעת הרב עובדיה, הבעיה היחידה היא "שינוי מצדקה אחת לצדקה אחרת" ומעשה כזה, גם אם יש בו בעיה, אינו מהווה עילה לסלק את האפוסטרופוס אם הטעות נעשתה בתום לב:

מה גם בנידון דידן שחברי ועד הספרדים מצהירים שמוכנים הם להשיב לעזבון בליליוס את כל הסכומים שהועברו בשעתו לבנין המתיבתא. ועוד שהרי גם בפסק הדין שניתן בתיק הנ"ל, נאמר: "שאם תבחר הנהלה חדשה בועד עדת הספרדים, ותוגש בקשה לביה"ד למנות שוב את ועד העדה הספרדית לנאמן על ההקדש, נדון בדבר", והן עתה נערכו בחירות חדשות ונבחרו עוד כמה אנשים מיראי ה' וחושבי שמו לחברי הנהלת הוועד, לפיכך נראה לפי עניות דעתי, שיכולים להחזיר את ועד עדת הספרדים בירושלים, לנאמן על הקדש עזבון בליליוס, בנשיאות הראשון לציון. והאמת והשלום אהבו. והשם יתברך יזכנו להיות מתלמידיו של אהרן אוהב שלום ורודף שלום אוהב את הבריות ומקרן לתורה.

סוף טוב הכל טוב. העיזבון חזר לנאמנותו של ועד העדה הספרדית, ומאז ככל הנראה לא עלה לכותרות. על פי ידיעה של ידיעה של קוטי פונדמינקי (ירושלים, 17 ליוני, 2005) "בראש ההקדש עומד הרב הספרדי הראשי שלמה עמר, ומנהלו הוא עו"ד יוסי תוסיה-כהן. התשואה השנתית של ההקדש היא חצי מיליון שקלים חדשים". אותם "נצרכים ועניים ותשושי כח בירושלים", עליהם נכמרו רחמיה של האלמנה בליליוס, נהנים הנאה מרובה, מן הסתם, מן הפירות הללו שהניבה תרומתה.

השוגג שבגלות

שונים הם דיני הרוצח בשוגג משאר שוגגים שבתורה. והשוני הבולט ביותר הוא כנראה מצד העונש. בעוד שוגג באיסורי כרת דינו קרבן חטאת, אין הרוצח בשגגה מביא קרבן כלל, וזאת משתי סיבות. ראשית - מפני שאיסור רציחה שייך לקבוצה קטנה של איסורים בהם יש חיוב של מיתת בית דין, אבל אין בהם חיוב כרת⁶, ושנית, מפני שענשו של הרוצח בשוגג מפורש, בפרשתנו ובמקומות אחרים: דמו מותר לגואל הדם, וכדי להינצל מכך הוא חייב לגלות אל עיר המקלט עד מות הכהן הגדול.

שוני בולט שני הוא במהותה של השגגה שיש באיסורי רציחה. אם בכל איסורי תורה (נאמר, חילול שבת) אנו מבחינים בשני סוגי שוגג: אי הכרת המציאות (שכח שהיום שבת) או אי ידיעת הדין (שכח שאסור לחרוש בשבת), כמבואר בסוגיות של תחילת פרק שביעי ממסכת שבת, שגגת רציחה שייכת לקבוצה אחרת של טעויות. הריגה של אדם "בפתע...ללא איבה...ללא צדיה...בלא ראות...והוא לא אויב לו או מבקש רעתו" כמבואר בפרשתנו, בצורה של "ונשל הברזל מן העץ" (דברים י"ט), קשורה לסוג אחר של חוסר כוונה: אדם המתכוון לעשות מעשה אחד (חוטב עצים) ובטעות עושה מעשה אחר (נשל הברזל, עף והרג).

בדיני שבת, מעשים מסוג זה מוגדרים כ"מתעסק" ולרוב הדעות הם במדרגה נמוכה משוגג, לכן אם בשבת אדם מכה בידו על הקיר ובטעות הכאה זו גורמת לנפילת הקיר, או לסגירת מתג חשמלי הגורם איסורי שבת, אין כאן חיוב חטאת שהרי לא מדובר בטעות במציאות או בדין אלא בעשיית מעשה שלא התכוונתי אליו. אם הדבר נכון גם באיסורים אחרים שבהם אין את המגבלה של "מלאכת מחשבת" - על כך יש לדון, אבל בוודאי אין הקבלה בין שגגות שבכל התורה לסיפור של "ונשל הברזל".

המקבילות של "שכחתי שהיום שבת" או "שכחתי שאסור לחרוש בשבת" הן, לגבי רציחה, "אומר מותר" (אי ידיעת הדין, חשב שמותר להרוג) ו"כסבור בהמה ונמצא אדם" (אי הכרת המציאות) - שני מקרים הנדונים במסכת מכות (ז, ט), שם מסכימים רבא ואב"י כי אומר מותר אינו גולה⁷. נמצא כי שוגג מהסוג הקיים בכל התורה - אי ידיעת הדין - אינו מקנה מעמד של שוגג כלפי הריגת אדם.

הראשונים אכן הרגישו בהתייחסות השונה אל איסורי שוגג, כמבואר בתוספות (מכות ז: ד"ה אלא)

קשה, דגבי שבת ועבודה זרה דכתיב בשניהם שגגה וחייבים ... בתינוק שנשבה לבין הנכרים?

התוספות מציעים תרוץ טכני הבנוי על דיוקי מלים בפסוק, אבל הרמב"ן (שם) מציע, לפחות לדעת רבא, תירוץ המבוסס על גישה יותר עקרונית:

התם (בשאר איסורים שבתורה) כתיב תחטא בשגגה וכיון שהוא שוגג בחטא, שאין לו ידיעה בחטא שהוא אסור, תחטא בשגגה קרינא ביה. אבל הכא (ברציחה) כתיב מכה נפש בשגגה ההכאה עצמה בעינן שתהא בשגגה וזה מזיד הוא בהכאה, הלכך קרוב למזיד הוי בהריגה⁸.

⁶האיסורים האחרים הם מכה אביו ואמו ומקלל אביו ואמו.

⁷המחלוקת ביניהם היא מדוע האומר מותר אינו גולה. לדעת רבא הסיבה היא מפני שהוא "קרוב למזיד", ואילו לדעת אב"י "אומר מותר קרוב לאונס".

⁸תירוץ זה מועיל רק לרבא, ולא לאב"י הסובר כי אומר מותר ברציחה הוא פחות משוגג. הרמב"ן בהמשך דבריו אכן מקשה מאב"י ומציע אפשרויות אחרות, אבל לדעת רבא האפשרות לפרש כך נשארת.

כדי להבין את החילוק שמציע כאן הרמב"ן, אפשר לחשוב על מקרה בו אדם בא בוקר אחד ובידו פטיש ובעזרתו הוא שובר לי את הרכב, או את רהיטי הבית. אם אבוא אליו בתביעה והוא יטען ש"אף אחד לא לימד אותי מעולם שאסור לעשות כזה דבר", הטענה הנגדית שלי לא תהיה לבוא ולהוכיח שכן לימדו אותי, אלא פשוט "הזקת - תשלם", או במלים אחרות, כל הכבוד לך שאינך יודע על האיסור לשבור את הכסא שלי, אבל למה אני צריך לסבול מזה? קיימת רמה אלמנטרית, **לפני דין תורה**, בה אסור להזיק או להרוג והפעולה הזו מחייבת תגמול או ענישה או פיצוי, ורק לאחר מכן בא דין תורה ומסדיר אותה. עבירת ההריגה היא בראש ובראשונה עבירה מול הנרצח ומשפחתו, הם לא שמעו על החכמות של לא ידעתי ולא סיפרו לי, ודין התורה יוצא מתוך הנקודה האלמנטרית הזו ומסדיר את הפיצוי או את הזכות לנקמה.

אם לתת דוגמה מתחום שונה לאותו עקרון, המהרי"ק בשורש קס"ז דן באשת איש שנאפה בסיטואציה של "אומר מותר", כלומר כשלא ידעה שהניאוף אסור:

ואשר שאל ... באשה שזנתה תחת בעלה ברצון והיא לא ידעה אם יש איסור בדבר אם יחשב שוגג? ... לעניות דעתי נראה דאין לזו דין שוגגת להתירה לבעלה, כיון שהיא מתכוונת למעול מעל באישה ומזנה תחתיו, דהא לא כתיב איש איש כי תשטה אשתו ומעלה מעל בה' דלשתמע דוקא במכוונת לאיסר אלא **ומעלה בו מעל** כתיב.

כלומר, לדעת המהרי"ק הבעיה האלמנטרית שיש בניאוף של אשת איש איננה העבירה כלפי שמיא אלא בכך שמעלה מעל בבעלה, כלומר הפרת ההתחייבות (כלפי הבעל⁹) לבלעדיות שהיא היא מושג הנישואין, ואת ההתחייבות הזו האישה הפרה **במזיד**¹¹. (דברים דומים כותב הרמב"ם לעניין פיתוי קטנה). בשני המקרים, רציחה וניאוף, העבירה הבסיסית היא כלפי הזולת וקיימת גם לפני התורה, לכן תירוצים של לא ידעתי לא שמעתי אינם קבילים.

תולדה של עקרון זה ניתן לראות במצוות בני נח. בן נח אינו חייב בקרבנות על חטאים בשוגג, לכן כלפי שמיא אין עונש על שגגתו. למרות זאת פוסק הרמב"ם (מלכים פ"ו):

בן נח ששגג באחת ממצותיו פטור מכלום, חוץ מרוצח בשגגה שאם הרגו גואל הדם אינו נהרג עליו, ואין לו עיר מקלט, אבל בתי דיניהן אין ממיתין אותו, במה דברים אמורים בשגג באחת ממצות ועבר בלא כוונה, כגון שבעל אשת חבירו ודמה שהיא אשתו או פנויה, אבל אם ידע שהוא אשת חבירו ולא ידע שהיא אסורה עליו, אלא עלה על לבו שדבר זה מותר לו, וכן אם הרג והוא לא ידע שאסור להרוג, הרי זה קרוב למזיד ונהרג, ולא תחשב זו להם שגגה מפני שהיה לו ללמוד ולא למד.

שוב, ההבדל בין שוגג במציאות לבין טענה לאי ידיעת הדין הוא ברור. הריגה מתוך אי ידיעת הדין היא מזיד, מפני שיסוד האיסור הוא המחויבות שיש לאדם מול הזולת (לפי זה הפירוש "היה לו ללמוד ולא למד" יהיה כמו שכתב רש"י במכות "שהיה לו ללמוד דרך ארץ"). כאשר עוברים אל דיני ישראל, מתברר שהתורה לא מבטלת את החלק השאול מידיני בני נח' הללו, שאינם נובעים מציווי הקדוש ברוך הוא אלא מן ההגיון האנושי, אלא מסדרת אותם. הרובד האלמנטרי, הקודם לדין התורה, כולל את איסור האשה הנואפת

⁹ואף לא "אי ידיעת החוק איננה פוטרת מעונש" - טענה חלשה, שתקפה הוא בעיקר טכני והיא נובעת מצורך פרקטי, מפני שאין קיום למערכת חוק ללא עקרון כזה, שהרי כל אדם יכול לטעון לאי ידיעה והאפשרות להוכיח ידיעה היא מוגבלת מאד.

¹⁰ובאמת על התחייבות זו הבעל יכול גם למחול ולהתיר את האספקט הזה של הזנות, ראה בשו"ת אגרות משה (אה"ע ח"ד מ"ד אות ו') שכתב כך כדבר פשוט.

¹¹עין יבמות לב: בשני אחים שנשאו שתי אחיות ובשעת כניסתן החליפו את של זה לזה, שם מוכח שכאשר הזנות היא בשוגג גם כלפי הבעל, כמו המקרה שם שהאשה טעתה וחשבה שאיש אחר הוא בעלה, באמת אינה נאסרת.

לבעלה והיתר הריגת הרוצח ביד גואל הדם. טענה המבוססת על היסוד הנפשי, ובפרט אי ידיעה, יכולה לפטור את מי שעבירתו היא המרידה בחוקי הבורא, אבל לא את מי שעבירתו היא ברובד הקודם לתורה, ולכן הסנקציות ששייכות לרובד הזה - גאולת דם או גירושין - אינן פוקעות מכח אי ידיעה.

אם ננסה לשחזר היסטורית את אותו 'רובד בני נח' שבאיסור רציחה, אפשר לחשוב על משפטי השבטים הקדמונים בתור איזו נקודת התייחסות. אצל הויקינגים והשבטים הגרמאניים, לדוגמה, המושג של רצח במובן המקובל היום (זה שמתואר בשפה האנגלית על ידי המלה murder) התייחס רק להריגתו של אדם באישון לילה, בהתקפה בוגדנית מאחור וכדומה. מי שהרג אדם "כמו גבר", במריבה הוגנת ובלי להסתיר את זהותו¹², לא נחשב לרוצח אלא ל"הורג" (slaughter), והורג כזה היה חשוף לגאולת דם ו/או דרישה לפיצוי מצד משפחת הנרצח, אבל לא למיתת בית דין.

מציאותו של רובד בני נח באיסור רציחה מסייעת להבין עוד כמה מקראות שנראים ממבט ראשון תמוהים. הנה, לדוגמה, אנו מוצאים בפרשתנו כי,

אם יצא יוצא הרוצח את גבול עיר מקלטו אשר ינוס שמה, ומצא אתו גאל הדם מחוץ לגבול עיר מקלטו ורצח גאל הדם את הרוצח אין לו דם.

לדעת רבי עקיבא (מכות יא:): שהלכה כמותו, המלים "ורצח גואל הדם" אינן ציווי אלא רשות, כלומר מה שיש לנו בפסוק זה הוא תיאור של סיטואציה בה גואל הדם יכול להרוג את הרוצח. לכאורה, העיקר חסר מן הספר. מדוע אין בתורה פסוק המגדיר את זכותו של גואל הדם להרוג? הייתכן שחטא כה כבד, רציחה, יהרג ואל יעבור, יותר לגואל הדם ללא פסוק מפורש המבטל אותו? אם אנו מבינים שהיתר זה בא ברובד הקודם לתורה, הדבר מובן יותר.

בדומה אנו מוצאים בהלכה דברים כמו מלחמת הרשות, שיכולה להיות פשוט מסע שוד,

נכנסו חכמי ישראל אצלו (=אצל דוד המלך). אמרו לו: אדונינו המלך, עמך ישראל צריכין לפרנסה! אמר להן: לכו והתפרנסו זה מזה. אמרו לו: אין הקומץ משביע את הארי, ואין הבור מתמלא מחולייתו. אמר להם: לכו פשטו ידיכם בגדוד. (סנהדרין טז).

עד כדי כך שהמהר"י בי רב (קדושין מג.) כתב על אוריה החתי שבני עמון "כדין הרגוהו, דאם בא להרגך השכם להרגו", כלומר זו לא הייתה מלחמה בה יש צד צודק אלא פשוט סוג של תגרה הוגנת, לא ברמת הפרט אלא ברמת הציבור. היאך הותרה מוצת רציחה, ולהיכן נעלמו דיני פקוח נפש במצבים כאלו? על פניו, גם דברים אלו מטים להנחה לפיה איסור רציחה מכיל אבחנה בין סוגים של מריבות ברמת הפרט וברמת הכלל, אבחנה הנמצאת, שוב, ברובד בני נח ומקורה אינו במשפט התורה.